SUBJECT- KĀVYAPRAKĀŚA

• मम्मटप्रोक्तं रसस्वरूपं।

सहृदयहृदयेषु अद्भुतानन्दस्य सञ्चारक-काव्यसारभूततत्त्वं रस इति प्रायश: सर्वेऽपि आचार्या: स्वीकुर्वन्ति। काव्यस्य विविधेषु प्रयोजनेषु रस: ब्रह्मास्वादसहोदर: मन्यते। अपि च मम्मटेन उक्तं—
"सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं"

रस् धातो: अच् प्रत्ययेन रसशब्दस्य सिद्धि: जायते। रसशब्दस्य व्युत्पत्तय: यथा—

१) रस्यते आस्वाद्यते इति रस:,
२) रसति, रसयति वा रस:,
३) रस्यते अनेनेति रस:,

साहित्यशास्त्रे सर्वादौ भरतमुनिना रसस्वरूपं ~~[illegible]~~ स्पष्टीकृतं, तेन प्रोक्तं—
"विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति:"

अर्थात् विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् अभिव्यक्त: स्थायिभाव एव रस: निगद्यते। अत: स्थायिभावानां या संख्या रसानाम् अपि तादृशा: भवन्ति।

विभाव: → भरतेन उक्तं—
"विभाव: कारणं निमित्तं हेतुरिति पर्याया:।"

तस्य द्वौ भेदौ स्त: - आलम्बनविभाव ~~[illegible]~~

उद्दीपनविभावश्च।

अनुभावः → विश्वनाथस्य मतानुसारं हृदये उद्बुद्धरत्यादिस्थायिभावान् बहिः प्रकाशकः अङ्गादिव्यापारः अनुभावः। अस्य चत्वारः भेदाः सन्ति —

क) आङ्गिकः।

ख) वाचिकः।

ग) आहार्यः।

घ) सात्त्विकः

व्यभिचारिभावः → विविधम् आभिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः। सञ्चारिभाव अस्य पर्यायः। निर्वेदः, ग्लानिः, मोहः, स्मृतिः, धृतिः, व्रीडा, ~~चप~~ चपलतादयः व्यभिचारिभावाः।

भरतमुनिः रससवरूपसम्बन्धे सविस्तारम् अविचारयत— "यथाहि नानाव्यञ्जनौषधिद्रव्य संयोगाद्रसनिष्पत्तिः तथा नानाभावोपगमाद्रसनिष्पत्तिः। उच्यते आस्वाद्यत्वात् रसः। कथम् आस्वाद्यते रसः। यथाहि नानाव्यञ्जनसंस्कृतमन्नं भुञ्जाना रसास्वादयन्ति सुमनसः पुरुषा तथैव नानाभावाभिनयव्यञ्जितान् वागङ्गसत्त्वोपेतान् स्थायिभावान् आस्वादयन्ति।

भरतमुनेः अनन्तरं काव्यप्रकाशकारः मम्मटः रसस्वरूपं ~~स्प~~ स्पष्टीकृतं —

"कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च,
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः,

विभावा अनुभावास्तत कथ्यन्ते व्यभिचारिणः
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो
रसः स्मृतः॥

अर्थात लोके अविच्छिन्नप्रवाहस्य रत्यादेः कारणानि ललनादिरूपाणि, यानि च कार्याणि कार्याणि रत्यादि - कायिक-वाचिक - मानसिकभेदेन नानाविधानि कटाक्षकाकुक्तिरोमाञ्चादीनि यानि च सहकारीणि सहायकानि लज्जाप्रभृतीनि तानि च पूर्वोक्तानि कारणादीनि यदि नाट्यकाव्ये यावर्ण्यन्ते तानि क्रमेण विभावा अनुभावास्तथा व्यभिचारिभावाः कथ्यन्ते। तैश्च विभावाद्यैर्व्यञ्जनाख्यव्यापारेण प्रतिपादितः रत्यादिस्थायी भावः रस उच्यते।

अस्मिन लक्षणे प्रोक्तः 'व्यक्तः' पदस्य अर्थः - " व्यञ्जनाख्यवृत्त्या प्रतिपादितः" आलङ्कारेण उक्तं - " तैर्विभावाद्यैर्व्यक्तः व्यञ्जनाख्यवृत्त्या प्रतिपादितः स प्रवक्ष्यमाणः स्थायी अविच्छिन्नप्रवाहो भावः चित्तवृत्ति-विशेषः रसः स्मृतः"॥

अर्थात् ~~अस्य~~ अस्मात् निष्कर्षः जायते-

* मम्मटानुसारेण रसः कार्यः नास्ति यतोहि सः तु सहृदयसामाजिकानां हृदये स्थायिरूपेण विद्यमानानां रत्यादिभावानां अनुभवः एवास्ति। विभावादिभिः व्यञ्जितः भूत्वा एव स आस्वादितः भवति।

— o —